

УДК 81'0:811.161.2

М.П. БАГАН, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української філології та славістики, Київський національний лінгвістичний університет
вул. Велика Васильківська, 73, м. Київ, 03150
E-mail: mtbagan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5436-2934>

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ФЕМІНІТИВНОЇ ПІДСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Рецензія на: **Брус М.П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування.** Івано-Франківськ, 2019

Одним із пріоритетних завдань сучасної лінгвоукраїністики є вивчення змін та новітніх процесів, що стали помітними в період незалежного розвитку Української держави та інтегрування її у світовий простір. Особливо вирізняється своєю актуальністю та суспільним резонансом проблема фемінітивотворення, тобто утворення загальних найменувань жінок за різними ознаками, що набувають в останні троє десятиріч в українському комунікативному просторі загальноновживаного статусу. Вчасною реакцією на складний комплекс запитань, породжених нинішнім активним творенням та стилістично не обмеженим використанням найменувань осіб жіночої статі, вважаємо монографію «Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування» М.П. Брус. На тлі наявних загальних і спеціальних лінгвістичних праць з історії української мови, у яких зафіксовані певні етапи та особливості становлення жіночих номінацій, це дослідження постало як комплексне, що засвідчує вдале поєднання діахронного та синхронного підходів до аналізу фемінітивів із лексичного, словотвірного та функційного погляду, масштабністю охопленого фактичного матеріалу, самостійно зібраного з пам'яток української писемності (світсько-художніх, юридично-ділових, літописних, релігійних полемічних, наукових), із лексикографічних праць (історичних, етимологічних, діалектних, перекладних, тлумачних словників української мови,

---

Цитування: Баган М.П. Історичний портрет фемінітивної підсистеми української мови. Рецензія на: *Брус М.П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування.* Івано-Франківськ, 2019. *Українська мова.* 2020. № 1 (73). С. 153—157.

словників авторської мови), різних історичних лексичних картотек та інших джерел, що дало змогу зробити об'єктивні, виважені, переконливо обгрунтовані, нові висновки про всі етапи (періоди) становлення загальних назв жінок, способи їх творення та динаміку від одного до іншого періоду і найважливіше — виокремити фемінітивну підсистему в лексичній системі української мови та категорію жіночості.

У контексті сучасних лінгвістичних досліджень процеси фемінітивотворення М.П. Брус інтерпретує як лінгвальне явище, відроджене та розвинене в період переформування й оновлення лексики української мови, та вважає, що ці процеси можна збагнути глибше лише за умови комплексного вивчення категорії жіночих номінацій у синхронії та діахронії, пізнання закономірностей її історичного розвитку. Саме тому номінації жінок вона систематизувала та проаналізувала у хронологічній послідовності: за історичними періодами розвитку української мови: у дописемний (спільноіндоєвропейський і праслов'янський) період, коли ці назви лише зароджувалися, і в кілька періодів писемної доби, коли з'являлися нові назви жінок під впливом різних чинників та зазнавали змін раніше сформовані. Дослідниця виокремила, очевидно під впливом своїх попередників — істориків мови, давньоукраїнський період (XI—XV ст.), староукраїнський (XVI—XVII ст.), новий (XVIII—XIX ст.) та сучасний (XX і перші два десятиріччя XXI ст.). Не переконливим видається об'єднання в сучасному періоді XX і XXI ст., оскільки мотивації утворення найменувань жінок у цих сторіччях були різними, до того ж саме XX ст. досить не однорідне, пор. творення таких номінацій до кінця 20-х рр. і після, аж до початку 90-х років, нарешті, фемінітивний вибух, який спостерігаємо впродовж двох десятиріч XXI ст. Логічно цей період поділити на підперіоди, можливо, залежно від зовнішніх чинників, що істотно вплинули на фемінітивотворення, або за іншими характерними для них ознаками.

Грунтовно, виважено й переконливо проаналізовано в монографії формування фемінітивів на питомій мовній основі та на різних часових зрізах, відзначено зміни, що сталися в певних лексико-семантичних групах номінацій жінок, зокрема обмеженіше творення одних і активніше творення інших, з'ясовано спільні та відмінні тенденції у формуванні загальних жіночих назв у різні історичні періоди, що посприяло простеженню динаміки фемінітивотворення, оцінено зміни, яких зазнавали деякі номінації жінок під впливом мовних і позамовних чинників, визначено співвідношення між цими чинниками. Винятково важливого значення надано такому позамовному чинникові, як соціалізація жінок, їхня активна участь у різних сферах суспільного життя у XX та XXI ст.

Монографію логічно й чітко структуровано, що посприяло об'єктивному з'ясуванню всього історичного минулого фемінітивів української мови. Вагомим здобутком дослідниці вважаємо запропонований екскурс у найдавнішу дописемну історію первинних особових найменувань. Вона ознайомила читачів із початковими етапами становлення жіночих номі-

націй, дала змогу пізнати генетичні корені питомих іменників з особливим значенням, усвідомити праслов'янські процеси фемінітивотворення, а також власне українські, розвинуті після розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Уперше на основі реконструйованого лексичного матеріалу дописемної доби (переважно на базі «*Этимологического словаря славянских языков*» (1974—2018) проаналізовано лексико-семантичні та структурно-словотвірні особливості фемінітивів праслов'янської мови, визначено семантичні розряди жіночих номінацій, схарактеризовано лексичні ознаки фемінітивів, що стали надбанням української та інших слов'янських мов, відзначено спільні й відмінні ознаки між ними, окреслено способи морфологічної деривації фемінітивів, зокрема продуктивний суфіксальний спосіб із великою кількістю відіменникових, відприкметникових та віддієслівних словотвірних типів, а також основоскладання, флексійний, конфіксальний, префіксальний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний як малопродуктивні способи творення фемінітивів у праслов'янський період.

Основну увагу в монографії зосереджено на дослідженні закономірностей розвитку загальних жіночих назв у чотири періоди писемної доби. Ґрунтовно й системно проаналізовано фемінітиви кожного періоду, встановлено їхні лексико-семантичні, структурно-словотвірні та функційно-стилістичні особливості. На лексико-семантичному рівні — це з'ясування семантичних відношень і семантичної структури найменувань жінок; на словотвірному — характеристика способів деривації, словотвірних типів і словотвірної семантики фемінітивів; на функційному — використання їх в активному й пасивному вжитку, у різних стилях української мови. Для встановлення характерних особливостей фемінітивної підсистеми кожного синхронного зрізу використано майже всі виявлені в певний проміжок часу назви осіб жіночої статі, що засвідчують тематичні таблиці, подані в межах структурних підрозділів, упорядковані на основі результатів лексичного й словотвірного аналізу фемінітивів. Унаслідок їх систематизування за лексичними особливостями в таблицях відображені семантичні розряди фемінітивів, а за словотвірними ознаками — способи деривації та словотвірні типи (продуктивні, малопродуктивні, непродуктивні), причому такі таблиці зі збільшенням кількості номінацій повторюються від підрозділу до підрозділу. Безперечно, структурування жіночих назв у таблицях віддзеркалило стан фемінітивної підсистеми кожного історичного періоду, уможливило з'ясувати її специфічні ознаки, забезпечило встановлення спільних і відмінних рис між фемінітивами окремих часових періодів, але, на нашу думку, ці таблиці можна було б подати і як окремий додаток наприкінці монографії.

Важливо, що дослідниця простежила специфіку фемінітивотворення в українському комунікативному просторі з 90-х рр. ХХ ст. і дотепер, суть якої полягає насамперед в активному утворенні та використанні найменувань осіб жіночої статі від іменників на позначення осіб чоловічої статі незалежно від їхнього стилістичного забарвлення, зацентувала увагу на

штучному характері багатьох новотворів, чого вона не спостерегла на попередніх синхронних зрізах, та несприйнятті їх в українському суспільстві XXI ст. Бажано було б, як нам здається, критичніше оцінити намагання представників українських засобів масової комунікації надати всім фемінітивам загальноживаного характеру попри відому стилістичну норму обмежити їх використання лише неофіційною сферою.

Ретельний, скрупульозний аналіз фактичного матеріалу, зафіксованого на кожному синхронному зрізі, дав змогу дослідниці представити цілісну фемінітивну підсистему української літературної мови XI—XXI ст., що й визначило безсумнівну наукову новизну її дослідження. Особливо показовою є порівняльна характеристика фемінітивів різних часових зрізів, що визначила для кожного етапу успадковані з минулої доби явища, процеси та сформовані за нових обставин одиниці. Привертають увагу і спроби обґрунтувати в роботі мовні та позамовні впливи на творення й поширення фемінітивів у минулому і тепер.

Проблему теоретичного осмислення й практичного використання загальних жіночих номінацій вважаємо досить важливою, оскільки вони належать до активної та динамічної категорії слів української мови, що безперервно розвивалася, зазнавала постійного впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, відображала катаклізми всіх історичних епох і теперішньої доби зокрема.

Дослідження фемінітивів української мови М.П. Брус оперла на потужну теоретичну базу, створену істориками мови, дериватологами, соціолінгвістами й культурологами, та на широкий джерельний матеріал. Вона переконливо обґрунтувала висновок про те, що категорія жіночості має неперервну історію на власному українському мовному ґрунті, сформовану впродовж віків систему словотворчих засобів, усталену кількість словотвірних типів, семантичних груп слів, а також термінологічний апарат, що забезпечує ідентифікування цієї категорії слів на тлі всієї лексичної системи української мови. Умотивованим вважаємо використання термінів *фемінітиви*, *фемінітивотворення*, *фемінітивовживання* та ін. Проте не можемо погодитися з уведенням до лінгвістичного дослідження термінів *фемінізація*, *фемінізувати* і под., оскільки вони відбивають набуття чоловіками рис жінок або пов'язані з активним впливом жінок на різні сфери життя суспільства, а не з утворенням та поширенням найменувань жінок за різними ознаками.

До монографії додано історичний словник фемінітивів української мови XI—XXI ст., що віддзеркалює зафіксований і систематизований матеріал — номінації зі значенням осіб жіночої статі. Він охопив близько 8000 одиниць (реєстрових слів зі всіма варіантами). Основою для побудови словника послугувала випрацьована мовознавцями лексикографічна практика укладання історичних словників, а також власні принципи лексикографування, що врахували специфіку становлення й формування категорії жіночості на українському мовному ґрунті, хронологічні межі опису фемінітивів. Потреба у створенні такого словника не викликає за-

перечень, адже фемінітиви становлять одну з найбільших категорій слів у сучасній українській мові, для якої характерне надзвичайне структурно-словотвірне і лексико-семантичне розмаїття. Укладанню словника, як видно з його обсягу та змісту, передувала тривала праця, пов'язана з вивченням історії української літературної мови, засад історичної лексикографії та історії українського народу загалом, збиранням матеріалу, розписуванням його, створенням систематизованої картотеки, опрацюванням наукової бази, писемних джерел. До історичного словника ввійшли слова з різними варіантами, зафіксованими в давньоукраїнській, староукраїнській, новій і сучасній українській мові (питомі й запозичені). Він, безсумнівно, посприяє системному вивченню історії фемінітивів, унормуванню й використанню їх на сучасному етапі.

Незаперечним здобутком дослідження М.П. Брус є кілька важливих теоретичних узагальнень, серед яких відзначимо той, за якими фемінітивна підсистема української мови, зберігаючи питому основу та питомі зв'язки, зазнавала розширення й збагачення від одного синхронного зрізу до наступного впродовж понадтисячолітньої історії, унаслідок чого сформувалася самобутня, широка й досить потужна система номінативних одиниць зі значенням осіб жіночої статі та категорія жіночості.

Опублікована монографія — це перше, найповніше, найґрунтовніше комплексне дослідження історії формування загальних жіночих номінацій, історичний портрет фемінітивної підсистеми української мови, етапна праця з історичної лексикології та історичного словотвору. У ній вперше послідовно застосовано синхронний і діахронний підходи до вивчення загальних жіночих назв, а також упроваджено й зреалізовано спеціальну термінологічну базу для аналізування та ідентифікування фемінітивів української мови, узагальнено вагомні здобутки зі студіювання лінгвальної категорії жіночості.

Докладний аналіз загальних назв жінок на кожному історичному етапі дав змогу не лише пізнати витоки, становлення та вживання цих назв, а й усвідомити їхню своєрідність на минулих синхронних зрізах і сьогодні. Це комплексне й системне дослідження фемінітивів української мови відтворило тривалу історію їх розвитку та відкрило перспективи для поглибленого вивчення інших аспектів фемінітивотворення.

Рецензію отримано: 04.02.2020

Myroslava Bahan, Doctor of Sciences (Philology), Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Philology and Slavic Studies,
Kyiv National Linguistic University
73, Velyka Vasylkivska St., Kyiv 03680, Ukraine
E-mail: mtbagan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5436-2934>

HISTORICAL PORTRAIT OF THE FEMENITIVE
SUBSYSTEM OF UKRAINIAN LANGUAGE

Review of: *Mariia, Brus.* (2019). *Feminitives in Ukrainian: Genesis, Evolution, Functioning.* Ivano-Frankivsk